

ΘΕΣΤΙΚΙΣ ΘΕΣΤΙΚΙΣ ΘΕΣΤΙΚΙΣ ΘΕΣΤΙΚΙΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
Α' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΤΟΠΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΡΙΧΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ

9 - 10 - 11 ΙΟΥΝΙΟΥ 2012

Έκδοση: Αρχαιολογικής - Ιστορικής - Λαογραφικής Εταιρείας Θεστιέων

ΤΟΜΟΣ II

Έτος 2015

**ΘΕΜΑ: Πολεοδομικός
μετασχηματισμός του Αγρινίου
στα χρόνια της προσφυγικής
εγκατάστασης, 1922-1930**

Δώρα Μονιούδη-Γαβαλά

**ΘΕΜΑ: Πολεοδομικός μετασχηματισμός του Αγρινίου
στα χρόνια της προσφυγικής εγκατάστασης, 1922-1930**

Δώρα Μονιούδη - Γαβαλά

Δρ. αρχιτεκτονικής, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ιστορίας
της Αρχιτεκτονικής \ Πανεπιστήμιο Πατρών - Τμήμα Διαχείρισης Πολιτισμικού
Περιβάλλοντος & Νέων Τεχνολογιών

Περίληψη

Η εγκατάσταση προσφύγων στις πόλεις και ο πολεοδομικός μετασχηματισμός που την ακολούθησε υπήρξε σύνηθες φαινόμενο στην Ευρώπη. Η προσφυγική εγκατάσταση στις ελληνικές πόλεις μετά την έλευση των προσφύγων του 1922 άλλαξε την εικόνα τους με ταχείς ρυθμούς. Στα πλαίσια της εισήγησης ερευνώνται οι πολεοδομικές και αρχιτεκτονικές επιπτώσεις της περιπέτειας της εγκατάστασης των προσφύγων στο Αγρίνιο. Αντιμετωπίζονται θέματα όπως είναι η γεωγραφική κατανομή των προσφύγων στην πόλη, η οργάνωση και κατασκευή των συνοικισμών τους, οι χώροι της οικονομικής τους δραστηριότητας και οι αλλαγές που αυτά επέφεραν στο αστικό τοπίο. Ερευνώνται οι συνέπειες της χωροθέτησης των προσφυγικών συνοικισμών στο μέγεθος, τη μορφή, την οργάνωση και την εξέλιξη της πόλης του Αγρινίου.

Πολοδομικός μετασχηματισμός του Αγρινίου στα χρόνια της προσφυγικής εγκατάστασης, 1922-1930

Με βάση την απογραφή του 1928, 1.221.849 πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα. Η αποκατάστασή τους αποτέλεσε μείζονα στόχο για τις ελληνικές κυβερνήσεις, οι οποίες έλαβαν μια σειρά από μέτρα όχι μόνο για τη στέγαση αλλά και για την απασχόλησή τους. Η ένταξη των προσφύγων στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας υπήρξε τμήμα ενός ευρύτερου σχεδίου για την αλλαγή των οικονομικών δομών, με εντατικοποίηση της γεωργικής και αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής¹.

Ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα της αποκατάστασης, η στέγαση, διακρίθηκε σε αγροτική και αστική. Η αγροτική αποκατάσταση περιλάμβανε παροχή κλήρου και οικονομικής βοήθειας. «Αστοί» πρόσφυγες θεωρήθηκαν «οι διαμένοντες προ της προσφυγίας των εις αστικά κέντρα και οι ασχολούμενοι με αστικά επαγγέλματα»². Για την Ε(πιτροπή) Α(ποκατάστασης) Π(ροσφύγων) η αστική στεγαστική αποκατάσταση αποτέλεσε βασική προτεραιότητα μαζί με την επαγγελματική: ο πρόσφυγας της πόλης έπρεπε να εγκατασταθεί όπου θα ήταν σε θέση να συνεχίσει την άσκηση δικού του ή κάποιου επαγγέλματος³.

Η ανασύσταση του ιστορικού της προσφυγικής εγκατάστασης δεν είναι εύκολο εγχείρημα. Τα σωζόμενα στοιχεία στα αρχεία των αρμόδιων υπηρεσιών για το τοπίο που συνδέεται με τον ξεριζωμό και τις δυσκολίες που τον ακολούθησαν είναι ελλιπέστατα.

Η δημιουργία των συνοικισμών στηρίχθηκε σε ειδική νομοθεσία (διατάγματα για αναγκαστική απαλλοτρίωση ιδιωτικών εκτάσεων και διάθεση δημόσιας γης κ.λπ.). Το κράτος πραγματοποίησε μια άμεση και συνολική παρέμβαση, καλύπτοντας όλα τα επίπεδα δημιουργίας της προσφυγικής εγκατάστασης-τη χωροθέτηση, πολεοδόμηση, κατασκευή κατοικιών και υποδομών. Για μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα του εγχειρήματος, η ανέ-

1. Για την αποκατάσταση των προσφύγων βλ. H. Morgenthau, *Η Αποστολή μου στην Αθήνα. 1922: Το έπος της εγκατάστασης*, μτφρ. Σ. Κασσιδιάν, Αθήνα 1994, D. Pentzopoulos, *The Balkan exchange of Minorities and its impact upon Greece* (with new preface by Michael Llewellyn Smith), London 2002. Για ζητήματα σχετιζόμενα με τους πρόσφυγες βλ. *Πρακτικά Συνεδρίου «Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη»*, Αθήνα 2005, *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου. Πρακτικά Συνεδρίου*, Αθήνα 2007, *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο. Πρακτικά Συνεδρίου*, Αθήνα 2007, κ.ά.

2. Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, *Διατάξεις αφορώσαι την πρόνοιαν και αστικήν εγκατάστασιν των Προσφύγων*, Αθήνα 1926, σ. 147.

3. Στο ίδιο, σ. 147.

γερση των συνοικισμών εξαιρέθηκε από τη δικαιοδοσία του υπεύθυνου για πολεοδομικά ζητήματα Υπουργείου Συγκοινωνίας και πέρασε στην αρμοδιότητα της Πρόνοιας και της ΕΑΠ.

Στην Αιτωλοακαρνανία εγκαταστάθηκαν 1350 οικογένειες προσφύγων (550 αγροτών και 800 αστών)⁴. Στην πόλη του Αγρινίου η αστική αποκατάσταση αφορούσε τον μεγάλο αριθμό προσφυγικών οικογενειών ενώ η αγροτική αποκατάσταση μικρό αντίστοιχο αριθμό.

Στον συνοικισμό Παλαιού Αγίου Κωνσταντίνου εγκαταστάθηκαν με αγροτική αποκατάσταση 23 οικογένειες, σε ιδιωτική γη εκτάσεως 23 στρεμμάτων (1 στρέμμα γης σε κάθε οικογένεια). Στις αγροτικές οικογένειες δόθηκαν ως οικονομική ενίσχυση 40.000 δραχ., συνολικό ποσό 920.000 δραχ.

Επίσης, 80 οικογένειες προσφύγων εγκαταστάθηκαν σε κρατική γη⁵, συ-

**ΠΙΝΑΚΑΣ: ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΑΓΡΙΝΙΟΥ
ΕΤΟΣ 1931**

Πηγή: Έκθεση του Νομάρχη Αιτωλοακαρνανίας Γ. Κουράτου, με ημερομηνία 12 Μαρτίου 1931. Σε 112 σελίδες γίνεται γενική επισκόπηση της περιφέρειας του Νομού Αιτωλοακαρνανίας. Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου.

ΕΙΔΟΣ ΣΤΕΓΗΣ	ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ	
	ΑΓΡΟΤΙΚΗ	ΑΣΤΙΚΗ
ΠΑΡΑΠΗΓΜΑΤΑ	80*	112
ΜΟΝΙΜΗ ΝΕΑ		110
ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΣ ΕΑΠ		100
ΕΝΟΙΚΙΑΣΜΕΝΗ ΠΡΟΣΩΡΙΝΗ		228
ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗ ΓΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΓΙΑ ΣΤΕΓΗ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ	23	
ΣΥΝΟΛΟ	103	550

*Χαρακτηρίστηκαν μεταγενέστερα αστοί

νολικής έκτασης 640 στρεμμάτων, χωρίς οικονομική ενίσχυση, χαρακτηριζόμενες μεταγενέστερα ως αστικές. Διέμεναν (προσωρινά) σε παραπήγματα καλάμινα, ξύλινα, ή πλινθόκτιστα, που κατασκευάστηκαν με δαπάνη της Επιτροπής Περιθάλψεως Προσφύγων και με εράνους των ετών 1923, 1924, 1925.

4. Έκθεση του Νομάρχη Αιτωλοακαρνανίας Γ. Κουράτου, με ημερομηνία 12 Μαρτίου 1931. Σε 112 σελίδες γίνεται γενική επισκόπηση της περιφέρειας του Νομού Αιτωλοακαρνανίας. Πηγή: Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου.

5. Στο ίδιο.

Η αστική αποκατάσταση, που υπήρξε η μεγαλύτερη, αφορούσε 550 οικογένειες. Από αυτές εγκαταστάθηκαν προσωρινά στα παραπήγματα (καλάμινα, ξύλινα, ή πλινθόκτιστα) 112 οικογένειες. Όπως τα αντίστοιχα των 80 οικογενειών, κατασκευάστηκαν με δαπάνη της Επιτροπής Περιθάλψεως Προσφύγων και με τοπικούς εράνους των ετών 1923, 1924, 1925. Σε μόνιμα 110 οικήματα στεγάστηκαν 157 οικογένειες, ενώ στον νεόδμητο οικισμό από την ΕΑΠ με 100 κατοικίες εγκαταστάθηκαν 105 οικογένειες. Άλλες 228 οικογένειες έμεναν στην πόλη του Αργινίου σε μισθωμένα οικήματα αντί δυσανάλογα υψηλού ενοικίου.

Ο πρώτος τόπος προσωρινής εγκατάστασης ήταν τα «προσφυγικά καλύβια» στα δυτικά της πόλης. Επίσης στα δυτικά της πόλης, από την οποία τους χωρίζει το ρέμα Ρεμπελιά, έξω από τα όρια του αναθεωρημένου σχεδίου του 1929⁶, κατασκευάστηκαν οι μόνιμοι προσφυγικοί συνοικισμοί. Αποτελέσαν προάστια, προκαλώντας μεγάλη οικιστική επέκταση του Αργινίου⁷.

Όπως σε άλλες πόλεις, η εύρεση γηπέδων για τη δημιουργία των προσφυγικών συνοικισμών δεν ήταν εύκολη. Το κράτος κάτω από την πίεση των συνθηκών κήρυξε ως απαλλοτριωτέα την έκταση του μεταγενέστερου πάρκου, απόφαση που ανακλήθηκε αργότερα. Η αγόρευση του Δημάρχου Α. Παναγόπουλου στη συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου στις 16 Μαρτίου 1929 είναι αποκαλυπτική του ζητήματος που δημιουργήθηκε: «Εξήτησα κύριοι την επείγουσαν πρόσκληση του Συμβουλίου, κατόπιν της δημοσιευθείσης εις την εφημερίδα της κυβερνήσεως απαλλοτριώσεως του κτήματος των αδελφών Παπαστραύτου, ίνα ανεγερθεί συνοικισμός, εις τον να εγκατασταθούν οι εν τη πόλει διαμένοντες πρόσφυγες. Το δε κτήμα Παπαστραύτου, ευρισκόμενο εις την κεφαλήν της πόλεως και εις την μεγαλύτεραν οδόν αυτής, δεν ενδείκνυται δια συνοικισμόν, πολλώ δε μάλλον, διότι εις όλους τυγχάνει γνωστόν, ότι το κτήμα τούτο θα διατεθή υπό των κατόχων του δια κοινωφελείς σκοπούς της πόλεως»⁸.

Τελικά και κάτω από την πίεση του κράτους η γη βρέθηκε και εγκρίθηκαν τα σχετικά σχέδια. Ο ιστός των οργανωμένων συνοικισμών συνιστού-

6. Η αναθεώρηση του εγκεκριμένου σχεδίου της πόλεως Αργινίου τέθηκε σε ισχύ με το ΦΕΚ 150/Α, 19/04/1929. Το Διάταγμα υπέγραψαν στις 16 Απριλίου του 1929 ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας Π. Κουντουριώτης και ο «επί της Συγκοινωνίας» Υπουργός Α. Χρηστομάνος.

7. Για τον πολεοδομικό σχεδιασμό του Αργινίου στη διάρκεια του μεσοπολέμου (το σχέδιο Παπαστραύτου) βλ. Δ. Μονιούδη-Γαβαλά, *Αργίνο. Πολεοδομική εξέλιξη από την αναδημιουργία στην ακμή του μεσοπολέμου (1830-1940)*, έκδοση Δήμου Αργινίου, Αργίνο 2010, σ. 118-153.

8. Μ. Μανικάρου, Χρ. Σπυρέλη, *Αργίνο: Δήμαρχοι και Δημαρχίες, 1833-2007*, Αργίνο 2009, σ. 124.

σε παραλλαγή ενός απλού γεωμετρικού σχεδίου. Η πολεοδομική διάταξη ακολουθούσε τον συνήθη ορθογώνιο κάναβο, ο οποίος επέτρεπε τη διανομή ίσων οικοπέδων και τη μαζική οικοδόμηση. Τα οικοδομικά τετράγωνα και τα οικόπεδα ήταν μικρά. Τα κτήρια των κατοικιών ανταποκρίνονταν στις ελάχιστες ανάγκες διαβίωσης. Σε μέσου μεγέθους οικογένεια αναλογούσε ένα μικρό οικόπεδο (περίπου 150 τ. μ.) και έτοιμο οίκημα μέσου εμβαδού 50 τ. μ., κόστους 30.000 έως 40.000 δραχ., το οποίο οι δικαιούχοι αποπλήρωναν με δάνειο μεγάλης χρονικής διάρκειας. Κυριάρχησε ο τύπος της μικρής μονοκατοικίας ή διπλοκατοικίας με κήπο, λιθόκτιστης με κεραμοσκεπή. Η δημιουργία τους ακολουθούσε συγκεκριμένη διαδικασία: Επιλεγόταν η γη και η εγκατάσταση ξεκινούσε παράλληλα με τις ενέργειες για την απαλλοτρίωσή της. Η ρυμοτόμηση και οικοπεδοποίηση γινόταν από τους μηχανικούς της Πρόνοιας, και προχωρούσε η ανέγερση σε διάφορες φάσεις. Οι κατοικίες ήταν διαφόρων τύπων, ανάλογα με τις διαφοροποιημένες ανάγκες των οικιστών και τις πολλαπλές εργολαβίες που ανέθεταν η Πρόνοια και η ΕΑΠ. Το χρονικό της κατασκευής των προσφυγικών συνοικισμών καταγράφεται στον τοπικό τύπο στη διάρκεια του 1930. Διαβάζω από σχετική αναφορά: «150 νέα σπίτια, διπλοκατοικίες, με τους επιστημονικούς βόθρους και τους αποχετευτικούς αγωγούς έχουν ανεγερθεί εις τετραπλούς στίχους κατά παραγωγήν. Διασχίζονται υπό καθέτων και οριζοντίων οδών κατά τετράγωνα τεσσάρων οικιών, αρκετή δε έκτασις έχει αφεθεί προ εκάστης οικίας δια οικιακούς κήπους και ανθώνας...». Ο αριθμός των προσφύγων ήταν μεγάλος και πολλοί παρέμεναν στα πρόχειρα καταλύματα⁹.

Αν η οικοδόμηση των κατοικιών προχώρησε, οι υποδομές καθυστέρησαν πολύ. «Αι.. οικογένειαι έχουσιν απόλυτον ανάγκην αποπερατώσεως του ανεγειρομένου σχολικού κτιρίου...»¹⁰. Ο κοινωνικός εξοπλισμός δημιουρ-

9. Λίγους μήνες αργότερα, στις 19 Απριλίου 1931, η ίδια εφημερίδα καταγράφει διαμαρτυρία όσων ζούσαν ακόμα κάτω από κακές συνθήκες: «Ζούμε μέσα σε υγρές τρώγλες, που αναπτύσσεται το μικρόβιον της ελονοσίας και φυματιώσεως». Ζητούσαν την άμεση ίδρυση συνοικισμού στο απαλλοτριωθέν γήπεδο Καπέλ(ι)α.

10. Έκθεση του Νομάρχη Αιτωλοακαρνανίας Γ. Κουράτου, με ημερομηνία 12 Μαρτίου 1931, ό.π.

γήθηκε με χρονική υστέρηση και περιέλαβε τα απολύτως απαραίτητα για την συλλογική ζωή της κοινότητας: εκκλησία¹¹, σχολείο και πλατεία¹².

Η επαγγελματική αποκατάσταση των αστών προσφύγων του Αργινίου εξασφαλίστηκε κυρίως στην ακμάζουσα δραστηριότητα των καπνών. Η ιδιωτική πρωτοβουλία που εκδηλώθηκε με την οικοδόμηση και λειτουργία των μεγάλων καπναποθηκών του Αργινίου αποτέλεσε τη βάση για την εξεύρεση εργασίας και αντίστροφα, τα πρόθυμα εργατικά χέρια των αστών προσφύγων συνεισέφεραν στη μεγάλη ανάπτυξη της. Αν και στους προσφυγικούς συνοικισμούς κατοικούσε υψηλό ποσοστό των καπνεργατών, ο τόπος της κατοικίας των προσφύγων εργαζομένων δεν επηρέασε τη θέση της εργασίας τους και αντίστροφα¹³. Το βασικό κριτήριο για τη χωροθέτηση των προσφυγικών συνοικισμών ήταν η διαθεσιμότητα της γης για την ίδρυσή τους, μαζί με την ανάγκη αυτοτέλειάς τους ως προς την υφιστάμενη πόλη. Και αντίστροφα, οι πέντε από τις έξι μεγάλες καπναποθήκες βρισκό-

11. Απόφαση Δημοτικού Συμβουλίου επί δημαρχίας Α. Παναγοπούλου, 08/06/1927, αποδοχή αίτησης των προσφύγων για σύσταση ενορίας με ενοριακό ναό του Αγίου Κωνσταντίνου.

12. Στα Γενικά Αρχεία του κράτους/Αρχεία νομού Αιτωλοακαρνανίας φυλάσσεται το αρχείο της Κοινωνικής Πρόνοιας Αργινίου, το οποίο περιέχει τους τέσσερις χάρτες των προσφυγικών συνοικισμών και άλλα τεκμήρια. Το αρχείο της Κοινωνικής Πρόνοιας Αργινίου είναι καταχωρημένο στις συλλογές των ΓΑΚ/Αρχεία νομού Αιτωλοακαρνανίας με τις ενδείξεις Α.Β.Ε.: 169/1999 και Α.Ε.Ε.: ΔΙΟΙΚ.17. Στο περιεχόμενό του περιλαμβάνεται η ΑΣΤΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ, οι φάκελοι της στεγαστικής αποκατάστασης των προσφύγων στο Αργίνιο, φάκελοι 84-90, των ετών 1931-1939 και 1947-1962. Από αυτούς στα πλαίσια της έρευνας μελετήθηκαν οι φάκελοι 84 και 88: Ο φάκελος 84 περιλαμβάνει το βιβλίο των χρεολυτικών δανείων προς πληρωμήν οικημάτων παραχωρηθέντων το 1931 εις συνοικισμών Αργινίου, 1931-1939. Ο φάκελος 88, υποφ. 3, 1953-1956 περιέχει 4 χάρτες των προσφυγικών συνοικισμών. Για το Αρχείο Κοινωνικής Πρόνοιας Αργινίου, βλ. Μ. Μπακαδήμα, «Αρχειακές πηγές της δεκαετίας 1940-1950 στην υπηρεσία των Γ.Α.Κ.-Αρχείων Ν. Αιτωλοακαρνανίας. Η περίπτωση του αρχείου Κοινωνικής Πρόνοιας Αργινίου», Εισήγηση στο Επιστημονικό Συνέδριο «Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος: Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950», Αργίνιο-Καρπενήσι 14-16 Μαρτίου 2008.

13. Τη διαδρομή μεταξύ των προσφυγικών και των καπναποθηκών έκαναν πεζή δύο φορές την ημέρα οι καπνεργάτριες, όπως περιγράφει ο Α. Μπαρχαμπάς στο κεφάλαιο με τίτλο: Η «τσοκαρία» των «προσφυγικών». Βλ. Α. Μπαρχαμπά, *Καπνεργάτες, οι κυνηγοί του ονείρου*, Αργίνιο 2007, σ. 198-200. Για τις κοινωνικές συνιστώσες της καπνεργασίας, βλ. Κ. Μπάδα, «Οι καπνεργάτριες του Αργινίου», *Πρακτικά Ημερίδας «Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τύπου και τοπίου: Το Αργίνιο μέχρι τη δεκαετία του 60»*, επιμ. Κ. Μπάδα, Αθήνα 2003, σ. 117-130, Μ. Αγγέλη, *Ο κόσμος της εργασίας: γυναίκες και άνδρες στην παραγωγή και επεξεργασία του καπνού (Αργίνιο 19ος-20ός αι.)*, 2 τόμοι, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, επιβλέπουσα καθηγήτρια Κων. Μπάδα, Ιωάννινα 2007, Α. Παπαθανασίου, «Αργίνιο 1920-1940: Η ενσωμάτωση των προσφύγων στη σχολική διαδικασία», *Πρακτικά Ημερίδας Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τύπου και τοπίου: Το Αργίνιο μέχρι τη δεκαετία του 60*, Αθήνα 2003, σ. 63-65. Α. Μπαρχαμπά, *ό.π.*

νταν κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό και είχαν εύκολη οδική σύνδεση με την αγροτική ενδοχώρα. Αυτοί ήταν οι βασικοί παράγοντες για τη χωροθέτηση τους.

Το Υπουργείο Πρόνοιας προσάρτησε τους συνοικισμούς ως προάστια του Αγρινίου, ακολουθώντας τη συνήθη πρακτική του. Στην πράξη δημιουργήθηκε μια μεγάλη οικιστική επέκταση του Αγρινίου αμέσως μετά την έγκριση του διατάγματος αναθεώρησης του σχεδίου του¹⁴, το οποίο προέβλεπε μεγάλες επεκτάσεις χωρίς να λαμβάνει καθόλου υπόψη τους προσφυγικούς οικισμούς¹⁵. Η ιδιωτική πρωτοβουλία είχε τον έλεγχο της οικοδόμησης στην υπάρχουσα πόλη, ενώ το κράτος, αντίστοιχα, στους συνοικισμούς. Η μεγάλη ζήτηση στέγης δημιούργησε ευνοϊκό πλαίσιο για δραστηριοποίηση οικοδομικών εταιρειών, με μορφή εργολαβιών από το δημόσιο.

Ποιες ήταν οι συνέπειες της εγκατάστασης των προσφύγων στην πολεοδομική εξέλιξη της πόλης; Η εγκατάστασή τους αύξησε τον πληθυσμό της πόλης (1920, 12.757 κάτοικοι, 1928, 18.339 κάτοικοι¹⁶, ποσοστό αύξησης 43,57%) και τον ανανέωσε. Οδήγησε σε οικονομική ακμή κυρίως με την προσφορά πρόθυμων εργατικών χεριών στην επεξεργασία των προς εμπορία καπνών. Η κατασκευή των μεγάλων καπναποθηκών στα χρόνια του μεσοπολέμου (Αδελφών Παπαστράτου, Αδελφών Παπαλέτρου, Ηλιού-Generale, Καμποσιώρα και οι κατεδαφισμένες των Αδελφών Παναγοπούλου και Κόκκαλη) αποτέλεσε σημαντικό οικιστικό φαινόμενο στην πόλη και σηματοδότησε την οικονομική της άνθηση και τη στροφή της προς τον «έξω χώρο». Οι πρόσφυγες ζωογόνησαν την οικονομία με νέο εργατικό δυναμικό με σημαντικές εμπειρίες. Η οικονομική ανάπτυξη και η μεγάλη αύξηση πληθυσμού και καταναλωτών «συνηγόρησαν» στην κατασκευή των σημαντικών έργων υποδομής του μεσοπολέμου. Τα σπουδαιότερα ήταν ο ηλεκτροφωτισμός (με την ανέγερση του εργοστασίου και κατασκευή του δικτύου, 1928, δωρεά Παπαστράτου), της ύδρευσης (με τη διάτρηση αρτεσιανών), η κατασκευή της δημοτικής αγοράς με καταστήματα και ψυγεία, με μελέτη του διακεκρωμένου αρχιτέκτονα και καθηγητή του Πολυτεχνείου Βασιλείου Κουρεμένου.

Η ενσωμάτωση των προσφύγων υπήρξε ο κεντρικός στόχος του κράτους και η πρόσβαση στην ιδιοκτησία αποτέλεσε το «κλειδί» του εγχειρήματος εγκαθίδρυσε το πρότυπο που συνδέει την ιδιοκτησία του ακινήτου με την

14. Η αναθεώρηση του εγκεκριμένου σχεδίου της πόλεως Αγρινίου τέθηκε σε ισχύ με το ΦΕΚ 150/Α, 19/04/1929.

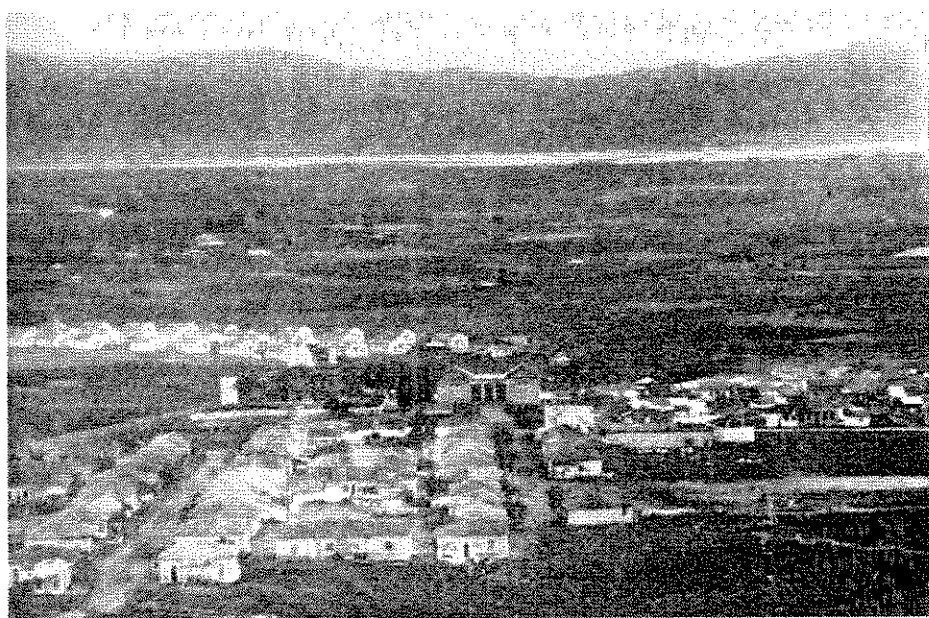
15. Για το θέμα βλ. Δ. Μονιούδη-Γαβαλά, *ό. π.*, σ. 120-125.

16. Μ. Μαντουβάλου, Ι. Πολύζος, *Αστικοποίηση και οργάνωση του χώρου στην προπολεμική Ελλάδα*, ΕΜΠ, Αθήνα 1984.

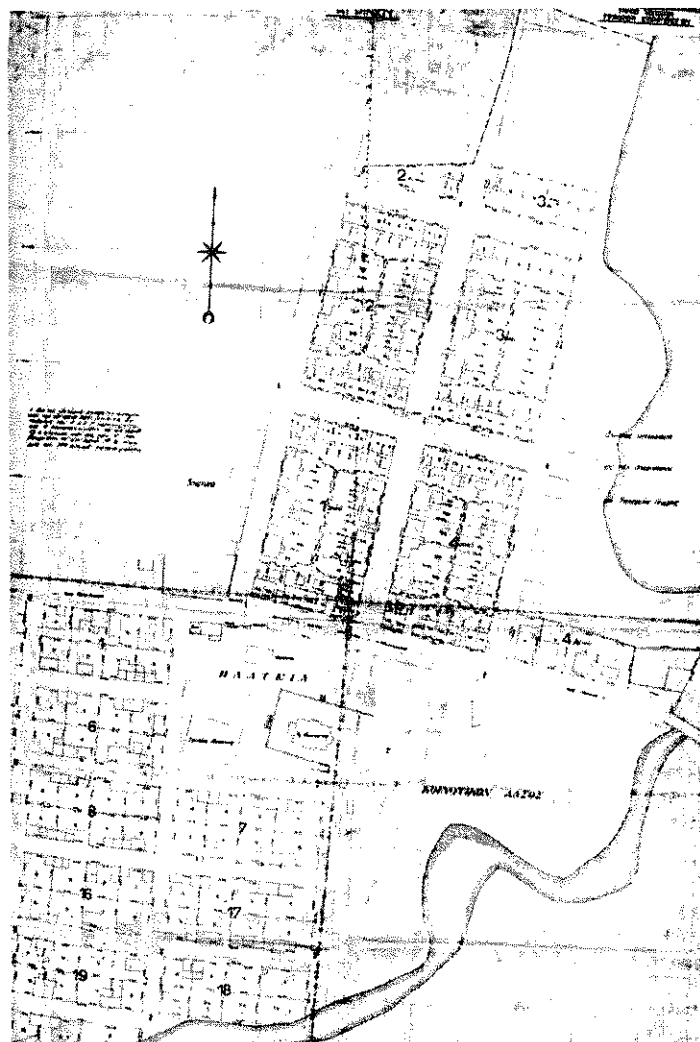
ασφάλεια και απέτρεψε την κοινωνική αναταραχή που επέσειε η οικονομική κρίση της εποχής. Η προσφυγική γειτονιά είχε ελάχιστα από τα στοιχεία των πολυεθνικών πόλεων της Μικράς Ασίας. Το τοπίο της αντιστοιχούσε στην εικόνα προαστίου για μικροαστικά και λαϊκά στρώματα. Πάντως, πρέπει να τονιστεί ότι η αστική στεγαστική αποκατάσταση δεν αποτέλεσε «δώρο» του ελληνικού δημοσίου προς τους πρόσφυγες, αλλά πολιτική που του δημιουργούσε σημαντικές και ρητά διατυπωμένες οικονομικές υποχρεώσεις, οι οποίες αποτέλεσαν το σημαντικότερο σημείο τριβής μεταξύ των προσφύγων και των ελληνικών κυβερνήσεων, ενώ το ζήτημα των προσφυγικών χρεών απασχόλησε έντονα το πολιτικό σκηνικό του Μεσοπολέμου.

Εικ. 1. Αεροφωτογραφία του Αγρινίου στο μεσοπόλεμο.
Φαίνονται οι προσφυγικοί συνοικισμοί στα βορειοδυτικά της πόλης.
Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Ξυθάλη.

Εικ. 2. Ο προσφυγικός συνοικισμός Αγίου Κωνσταντίνου σε φωτογραφία του μεσοπολέμου.
Διακρίνονται ο ομώνυμος ναός και το Δημοτικό Σχολείο.
Πηγή: Μουσείο Μπενάκη, Φωτογραφικό Αρχείο.

Εικ. 3. Σχεδιάγραμμα του συνοικισμού Αγίου Κωνσταντίνου Παλαιού και Νέου.

Πηγή: ΓΑΚ, Αρχεία νομού Αιτωλοακαρνανίας,

Αρχείο κοινωνικής πρόνοιας Αγρινίου, Αστική αποκατάσταση προσφύγων, φ. 88, υποφ. 3.